УДК 821.512.145-2

А.Р. Салихова

КӘРИМ ТИНЧУРИН ПЬЕСАЛАРЫНЫҢ СӘНГАТИ ҮЗЕНЧӘЛЕГЕ

Драматургия К. Тинчурина — яркое и самобытное явление в национальной культуре. Его пьесы на протяжении многих лет не сходят со сцены. В статье рассматриваются характерные особенности произведений К. Тинчурина. С одной стороны, он выступал как продолжатель традиций татарского театра, а с другой — как новатор и экспериментатор.

Ключевые слова: комедия, драма, сатира, сюжет, художественное своеобразие, зрелищность.

Кәрим Тинчуринны бик хаклы рәвештә иң талантлы һәм үзенчәлекле милли драматургларыбызның берсе дип саный алабыз. Менә йөз елдан артык инде аның әсәрләренең сәхнәдән төшкәне юк. Әле бүген дә алар популярлыгын югалтмый, үзләренең гадәти булмаган сюжетлары, җанлы образлары, чын халыкчан юморы, шигъри аһәңе һәм хисси рухы белән режиссерлар игътибарын җәлеп итәләр. К. Тинчуринның әдәби мирасы гаять киңкырлы. Аның тарафыннан иҗат ителгән утызга якын пьеса төрле жанрны – социаль-психологик драмалардан башлап, романтик музыкаль мелодрамалар һәм кискен сатирик комедияләрне колачлый.

Үзенең драматургия өлкәсендәге эшчәнлегенең башлангыч этабында ук К. Тинчурин әсәрләренең идея эчтәлеге ягыннан да, художество формасы буенча да мөстәкыйль иҗади эзләнүләр һәм табышларга ирешү сәләтен раслый. Ул әдәби иҗатын социаль-психологик жанрга мөрәҗәгать итүдән башлый. 1913 елда язылган «Беренче чәчәкләр» пьесасы шул заманның татар әдәбиятына хас юнәлешләргә йөз тотып эшләнсә дә, анда К. Тинчуринның эстетик фикерләү үзенчәлекләре бөтенләй аерылып тора. Ул, барыннан да бигрәк, әсәрдәге төп конфликтларны чагылдыруда авторның калыпланган схемалардан баш тартуында күренә. Анда уңай һәм тискәре геройларны турыдан-туры каршылыкка кую юк. Беренче планда аерым кеше күңелендә барган идеяләр бәрелеше, тормышка караш төрлелеге күтәрелә. К. Тинчурин драмаларында үзе дә хаталардан хани булмаган геройның эчке каршылыгы, игелеккә һәм гаделлеккә омтылуы, эзләнүләре һәм икеләнүләре үзәк урынны били. Драматург тирән психологизмга омтыла, реаль тормыштагы катлаулылыкларны һәм каршылыкларны ачыклауны максат итеп куя. Гадәттә аның пьесаларында яшәүнең чын фәлсәфи мәгънәсе эпизодик персонажлар ярдәмендә ачыклана. Әсәр эчтәлегенең эчке идея-тематик юнәлеше аларның каршылыклы характерлары аша яктыртыла.

К. Тинчуринның театраль фикерләү осталыгы тагын шунда, ул кешенең укып кына түгел, ә күреп кабул итү сәләтенә дә исәп тота. Бу – авторның тәэсирле тышкы детальләр (мәсәлән: үлем түшәгендә яткан Хәмит янына шиңеп барган кызыл чәчәк куелу) куллануында, әсәрдәге парлы образлардан берсенең, икенчесен күзаллавы аша, көтелмәгән нәтиҗәгә килүендә, шулай ук вакыйга барган урын яки вакытның роленә әһәмият бирүдә чагылыш таба. К. Тинчурин иҗатын өйрәнеп тикшерүче театр белгече Р. Игламов болай дип яза: «По сравнению с драматургией прежних лет место и время действия тинчуринской пьесы более содержательно участвует в судьбе героя. Место и физическое время действия в пьесах Г. Камала и Ф. Амирхана были эстетически нейтральными… У Тинчурина создается определенная гамма настроения, меняющаяся от акта к акту. Атмосфера в пьесах Тинчурина поэтическая, она укрупняет ситуацию. Создается драматическая содержательная игра противоречий пространства и времени с умонастроением и чувствами героев. Возникает лирический аккомпанемент, а где это нужно – пародийное снижение или ироническое преувеличение по отношению к притязаниям комедийных персонажей» [Игламов, с. 18–19.]. Ул К. Тинчурин әсәрләрен А. Чеховның «Яңа драма»сы белән чагыштырып, аларның «геройсыз» һәм «фабуласыз», шуның белән бергә театраль процесс белән бәйләнешсез хәлдә булырга да мөмкин түгеллеген ассызыклый. Әлбәттә, К. Тинчуринның инкыйлабка кадәрге драматургиясендә аның сәнгати үзенчәлекләренә актерлык тәҗрибәсе дә йогынтысыз калмый. Сәхнә әсәрләре хакындагы рецензияләрдән ачыкланганча, аның иң уңышлы рольләре рус классик әсәрләрен һәм Г. Исхакый, Ф. Әмирхан кебек татар язучылары драмаларын сәхнәләштергәндә гәүдәләнгән. К. Тинчурин нәзакәтле, белемле, күтәренке рухтагы, тирән хисле һәм камиллеккә омтылган зыялылар образларын аеруча оста уйный.

Октябрь инкыйлабыннан соң драматург сәләтенең яңа чикләре ачыла. Ул үзен кискен сатирик комедияләр остасы итеп таныта. «Йосыф-Зөләйха», «Сәяси сакал», «Америкaн», «Хикмәтле доклад» – бу әсәрләр ачыктан-ачык фарска корылган. Бер яктан, алар Камал һәм Кариев традицияләрен дәвам итсәләр, икенче яктан, татар театрына чын мәгънәсендәге яңа күренеш алып киләләр. Үзенчәлек шунда – алар турыдан-туры агитацион рухта булалар. Характерлар кырыс, бәяләүләр аяусыз, ярымтоннар бөтенләй юк – барысы да җитешсезлекләрне, искелекне, дошман элементларны фаш итүгә юнәлдерелә. Сүз дә юк, алар – язучы иҗат иткән заман таләпләре, шул ук вакытта авторның жанрлар сайлау үзенчәлеге дә. Шунысы гаҗәп, ул пьесаларның кайберләренә әле бүген дә ихтыяҗ кимеми. Моның сәбәбе – аларның демократик рухта язылуы, җиңел куелышлы булуы һәм гадилеге. Аларда күтәрелгән фикерләр ачык, аңлаешлы һәм төгәл итеп

бирелгән. Үткен һәм җылы тел белән язылган җанлы һәм көчле характерлар, гади, әмма мәзәк хәлләр тасвирланган спектакльләр киң катлау тамашачыда уңай тәэсир уяталар.

К. Тинчурин мирасында музыкаль драма һәм комедияләр дә зур урын тота. Нәкъ менә шулар драматургка зур танылу китерәләр дә. Милли мәдәниятебез өчен дә аларның әһәмияте гаять зур. Пьесаларда көнкүреш, этнографик материаллар, аерым алганда музыкаль фольклор куллану үзешчән һәм профессиональ сәнгатьнең җанлы бердәмлеген хасил итә. Шундый музыкаль спектакльләр өстендә эшләү милли композиторларыбыз иҗатын популярлаштыруда зур роль уйный. Аларны сәхнәдә башкаручыларның осталыгы камилләшә, алар вокалга, пластикага, хореографиягә бәйле синтетик пландагы актерлар дәрәҗәсенә ия булалар. Опера һәм балет театры труппасының да нигез ташын салучылар шулар арасындагы аеруча талантлы драма артистлары булды.

Шуны да әйтергә кирәк, нәкъ менә К. Тинчуринның Салих Сәйдәшев белән бергәләп куйган «Зәңгәр шәл», «Казан сөлгесе», «Сүнгән йолдызлар» спектакльләре әле бүген дә сәхнә түрендә. Аларда миллилек тә көчле, традицион татар киемнәре, кыю һәм үткен фикерле егетләр-кызлар, мәзәкләр һәм такмазалар, җыр-бию, музыкага бай халык бәйрәмнәре шуларда саклана.

«Зәңгәр шәл» – татар театрының визит карточкасы, үзенә бер кабатланмас спектакль. Әдәби эшләнеше ягыннан кимчелекләре булуга карамастан, ул сәхнәдә һәрвакыт зур уңыш белән бара. 1930 елда ук инде Муса Җәлил «Эшче» газетасында пьесада бернинди социаль көрәш бармавы, Булатның шахтер һөнәренә бәйләнеше юклыгы, пьесаның логик барышы артык озынга китүе хакында язган була. К. Тинчурин иҗатын өйрәнеп тикшерүче театр белгече Р. Игламов та аның фикерләре белән килешә. «Зәңгәр шәл» пьесасын анализлап, ул болай яза: «То обстоятельство, что на фабульном уровне драматург намеренно не прибегает к житейски достоверным оправданиям поступков героя, то есть сознательно идет по пути фрагментарной композиции, вызвано желанием не разочаровывать зрителя, в основе своей являющегося переселенцем из села в город. Если бы пьеса была написана в традициях психологического или даже бытового реализма, где главное условие последовательное, непрерывное и целеустремленное действие и жизненно достоверная природа лепки образа, Булат многое потерял бы в зрительских симпатиях… Ему, зрителю, принципиально не к чему доводы-мотивировки. Достаточно констатации: Булат страдает в разлуке, как позднее, Булат отомстил ишану, спас Майсару. Так что подчеркнутая нарочитость фрагментарного построения пьесы – своеобразный громоотвод, позволяющий поддерживать симпатии зрителя-мигранта к главному герою пьесы» [Игламов, с. 58–59].

Драматург Д. Вәлиев «Зәңгәр шәлнең сере» («Загадка голубой

шали») дигән мәкаләсендә шундый риторик сораулар куя: «И все-таки в чем секрет воздействия этой лубочной, в чем-то наивной мелодрамы? В блестках подлинного народного юмора, рассыпанного повсюду? В неповторимых сайдашевских мелодиях, ставших органичной, неотъемлемой частью спектакля и идущих, словно из глубин народного духа? В татарских народных танцах, которых так много в спектакле и которые, как и песни пробуждают в нас какие-то полузабытые картины детства, юности, будят сокровенные чувства, как чувства родины, своей земли?» [Валеев, 1970].

Сәнгать фәннәре докторы А. Анастасьев исә бу әсәр хакында болай дип яза: «У прочного успеха “Голубой шали” особая природа: перед зрителем возник родной театр в его детско-наивном выражении, песенно-обрядовые сцены ассоциировались, быть может, и с уходящими в прошлое, но близкими образами, заключенными в слово “Сабантуй”. При этом надо помнить, под грубо театральной оболочкой спектакля явственна мысль о свободе человека и резкая сатира на то, что и ныне заслуживает обличения» [Анастасьев, с. 89].

Минемчә, К. Тинчуринның музыкаль комедияләре «балаларчасамими чагылышы» белән әлегә кадәр режиссерлар игътибарыннан төшмидер. Кәрим Тинчурин үзенең пьесаларын сәхнәгә чыгарырга әзерләгәндә, автор буларак, аларга мюзикл элементлары да өсти, һәм шуның өчен партиячел караштагы вульгар тәнкыйтькә дучар ителә. Әмма совет театрының алга таба үсеше К. Тинчурин тарафыннан сайланган юнәлешнең өметле киләчәген раслый. Мюзикл, бүгенге сәхнә эшчәнлегендә иң демократик, зур осталык таләп иткән жанр буларак үзенең ныклы урынын алды. Шунысын да әйтеп үтү урынлы булыр: К. Тинчуринның музыкаль сәхнә әсәрләре, җиңелчә яңгырашына, тирән фикерләр уятмавына, тамашачанлыгына карамастан, күңел ачуга гына хезмәт итмәде. Аларда кешене билгеле бер гамәлләргә өндәү-чакыру да көчле иде. Р. Игламов билгеләп үткәнчә: «Здесь нужно помнить не только о законных требованиях зрительской массы, которая хочет видеть в произведении свои взгляды, представления и чувства…, но, прежде всего, о стремлении автора идейно-художественно воздействовать на массу…» [Игламов, с. 53]. К. Тинчурин бу уңайдан туган фикерләрен 1923 елда «Татарстан» (хәзерге «Ватаным Татарстан») газетасында язып та чыга. Лозунглар, революцион сүзләр белән генә язылып, шәхси характерларны ачудан бөтенләй читтә булган әсәрләрне пролетар пьеса дип булмавын, киресенчә, авыллардагы искелек, хосусыйлык гадәтеннән арына алмаган затларны көлке хәлдә калдырып язылганнарны пролетар пьеса диярргә яравын ассызыклый.

Чыннан да, К. Тинчуринның ярым әкияти рухтагы сюжетка салынган музыкаль драмалары зур агитацион көчкә ия. Драматургның билгеле бер чорны тасвирлаган тарихи әсәрләрен

(«Җилкәнсезләр» яки «Кандыр буе») яңалык белән сугарылган дип бәяләсәк, музыкаль драмаларының инде иске дөньяны кире каккан гыйсьянчылык идеясенә нигезләнгәнен күрәбез.

К. Тинчуринның үз әсәрләрен театрда эшләү дәверендә язуы аның сәхнәви зәвыгына зур йогынты ясый. Алар аның күңелендә кайсы рольне кем уйнаячагын күзаллап, актерлык импровизациясе нәтиҗәсендә «өлгерәләр». Актер һәм режиссер К. Тинчурин үзенең пьесаларына спектакльне сәхнәләштерү барышында үзгәрешләр кертә торган була. Шуңа күрә дә аның әсәрләре үзенең заманчалыгы, җанлылыгы, җиңел кабул ителүе белән аерылып тора. Һәм, тагын шунысы мөһим, бу үзенчәлек авторның стилитик трансформацияләү сәләтен, аның пьесаларының сәхнәдә өр-яңа гәүдәләнеш алуын да дәлилләли. Драматург сәхнә формасы мәсьәләләренә дә зур игътибар бирә. К. Тинчурин үзе бу хакта «Татарстан» газетасында язып чыккан мәкаләсендә, тормыш бездән күңел кичерешләрендә дә, шәхси эшләребездә дә, көрәштә дә... хәрәкәт, тизлек таләп итә, дип яза. Шулай ук автор күчмә татар театрының кыска гына вакыт эчендә тамашачыга бай эчтәлекле, кызыклы һәм тормышның кайсы да өлкәсе буенча файдалы үрнәк булырдай спектакльләр күрсәтергә тиешлегенә басым ясый. Шул ук мәкаләсендә ул укучыга сәхнә бизәлешенә булган таләпләрен дә җиткерә. Аның заман таләбенә, тамашачы ихтыяҗына җавап булып яңгыраган бу фикерләре әле бүген дә актуальлеген югалтмый. К. Тинчурин бик хаклы рәвештә милли драматургларыбыз арасыннан иң югары дәрәҗәдәге сәхнә әсәрләре иҗат итүче, театр үзенчәлекләрен, тамашачы күңелен тирәнтен аңлый белүче булярак бәяләнә.

Әдәбият

Анастасьев А. На 45 языках. М., 1972.

Валеев Д. Загадка голубой шали // Советская Татария, 1970, 20 окт.

Игламов Р. Выдающийся драматург. Казань, 1987.

Тинчурин К. Татар театры нинди юл белән барырга тиеш // Татарстан, 1923.

Тинчурин К. Хәзерге театрның рәвешен-формасын үзгәртергә кирәк // Татарстан, 1923.

Салихова Айгөл Рөстәм кызы,
филология фәннәре кандидаты, Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының театр һәм музыка бүлеге әйдәп баручы фәнни хезмәткәре